

До проблеми ефективності в роботі органів міського самоврядування у II половині XIX ст. (на прикладі м.Суми)

Сучасний період розбудови незалежної української держави серед найгостріших проблем ставить питання місцевого самоврядування, складовою частиною якого є розвиток та діяльність міського самоврядування. Переосмислення уроків історії допоможе уникнути помилок при проведенні адміністративної реформи в наш час.

В історіографії існує стійкий інтерес до проблеми міського самоврядування. У II половині XIX ст. цією проблематикою займалися І.Дитятін, П.Подлигайлов та ін [1]. У XX ст. в цій сфері вели дослідження П.Зайончковський, В.Нардова та ін [2]. За часів незалежності з'явилися роботи, автори яких зробили спробу з нових методологічних позицій проаналізувати проблему формування та діяльності муніципальних структур [3]. Але недостатньо вивченим дане питання залишається в наш час на регіональному рівні. Тому актуальною, на нашу думку, є спроба аналізу діяльності міських самоврядних структур у другій половині XIX ст. на прикладі м.Суми.

Реформи другої половини XIX ст. суттєво вплинули на життя міст. До компетенції новостворених самоврядних структур була віднесена певна група питань, які стосувалися господарсько-фінансового боку життя міст, а також проблеми соціального характеру. Важливе місце в їх роботі зайняло питання благоустрою.

Місто Суми у XIX ст. мало статус повітового міста і входило до складу Харківської губернії. Як і багато українських міст у другій половині XIX ст., Суми змінювалися під впливом нових ринкових відносин. У 1888 р. населення Сум становило 16827 чол., що майже дорівнювало населенню тогочасного Чернігова (губернського міста), а в 1897 р. 27 564 чол. (14303 – чоловіків, 13261 – жінок). У місті працювало 26 невеликих підприємств (1036 робітників), які щорічно випускали продукції на 5169 тис. руб. [4, с. 15].

Міграційні процеси та розвиток промисловості і торгівля ставили перед владою міста вирішити проблему розбудови Сум. На відміну від багатьох українських міст, сумська міська влада фінансувала роботу архітектора. Щорічно міський архітектор отримував платню у розмірі 1200 руб. (1897 р.) [5, арк. 159 зв.]. Архітектор повинен був слідкувати, щоб споруди відповідали певним вимогам (пожежної безпеки та ін.). У той же час до кінця XIX ст. міська влада так і не змогла розробити і затвердити генеральний план забудови міста. Самоврядні структури користувалися схемою, що була складена у кінці XVIII ст., де були відсутні чіткі кордони

міста. Фінансові можливості городян стримували кам'яне будівництво у місті. У 1888 р місцеві звіти зафіксували 3590 споруд, з яких 2033 були дерев'яними.

Як уже зазначалося, досить значна кількість городян повітового центру мешкала не лише у місті, але й у декількох передмістях. Суми відносилися до тієї категорії міст, де серед населення переважали чоловіки [6, с. 70]. За конфесійним складом мешканці розділилися таким чином: православні (близько 60%), іудеї, католики і караїми. Таке представництво пояснюється складними історичними процесами, що сприяли формуванню строкатої етнічної ситуації в Україні (в тому числі у Сумах). У кінці ХІХ ст. місцеві чиновники фіксували приріст іудейського населення у Сумах у 1,5–1,8 рази [7, с. 560–561].

До нашого часу не збереглися повні дані про соціальний склад населення міста, але окремі звіти та інша документація дозволяють зробити висновок, що серед мешканців переважали селяни (більше 50%) та міщани [8, с. 66]. У незначній кількості були члени привілейованих станів і купці. Розвиток торгівлі і місцевої промисловості та швидкі урбанізаційні процеси сприяли формуванню нових соціальних груп, які часто формувалися з представників так званих "інших станів". До цієї категорії чиновники часто відносили не лише люмпенізовані елементи, а й переселенців та людей, що тимчасово втратили стосунок до своєї соціальної групи. До "інших станів" у даний період відносили і працюючих на підприємствах робітників.

Відповідно до реформи 1870 р. в містах створювалися думи і управи. До обов'язків управ відносилося безпосереднє керівництво міськими господарськими справами, розробка проектів кошторисів, збір і витрати міських коштів. Управа звітувала перед думою за свої дії. У надзвичайних ситуаціях міський голова міг розпоряджатися одноосібно, повідомивши пізніше про це членів управи. Разом з управою він мав право оскарження незначних постанов думи.

Діяльність міських самоврядних структур слід розпочати з аналізу фінансового стану міста. Як і більшість міст імперії, влада Сум мала два джерела прибутків: 1) постійні; 2) випадкові. Постійні джерела визначені законодавством (складали більшу частину міських прибутків). У звітах чиновників постійні прибутки часто називали "звичайними доходами". Згадані кошти формувалися з надходжень від прибутків з міських капіталів та нерухомого майна, а також з платежів міського населення. Випадкові джерела прибутків міста стримували в разі скрутного економічного становища (позики та ін.), а це могли бути незаплановані прибутки (отримання недоїмок за попередні роки). Саме з цих випадкових джерел формувалися надзвичайні прибутки.

Суттєве значення в житті міст належить прибуткам, що мали постій-

ний характер, на які місто могло розраховувати. Такі кошти вносилися до кошторису на майбутній рік органами самоврядування. Отже, основу міського господарства складали звичайні прибутки. Надзвичайні прибутки, як правило складно, було спрогнозувати і важко вважати статтями прибутків у прямому розумінні цього слова (наприклад, позики у держскарбниці земства, приватних осіб, сплата недоїмок та ін.). Використання зазначених коштів є ознакою бідності та крайнього розладу справ у місті.

Звіти сумської управи дають зробити повні висновки про стан розвитку міста та можливості самоврядних структур. У 1897 р. міська влада мала прибутки з нерухомого майна та оброчних статей у розмірі 22946 руб. 95 коп. Майже половину суми складали кошти за оренду міських орних земель (127 дес. 1425 саж.²). Інша частина коштів – плата за оренду міських приміщень, сінокосів та ін. Недоїмки за рік становили 935 руб. 11 коп., а за попередні роки 405 руб. 17 коп. Оціночний збір поповнив річний бюджет міста на 17203 руб. 82 коп. Недоїмка за даною статтею за рік становила 4796 руб. 18 коп. (за попередні роки 1878 руб. 45 коп.). Незначні суми надійшли з торгівельних документів (3939 руб. 15 коп.), трактирних промислів (3555 руб. 50 коп.) та нотаріальних актів (2000 р.). Випадкові прибутки міста у 1897 р. становили 500 р. (за продаж домовласникам тротуарних плит, таврування, пеня). Допомога на користь міста (в тому числі з прибутків Сумського міського громадського банку) – 12161 руб. 87 коп. Відсотки з міських капіталів склали лише 35 р. Загальна сума міських прибутків становила 64677 руб. 83 коп. Недоїмки ж за попередні роки склали 2283 руб. 62 коп. [9, арк. 144–154 зв.].

Наведені факти вказують на незначні суми, які отримувало місто з різних джерел. Дана ситуація мала декілька пояснень. У 70-х роках XIX ст. місто переживало економічний підйом за рахунок швидкого розвитку цукрової промисловості та ярмаркової торгівлі. У 80-х – на початку 90-х рр. XIX ст. Суми переживало період певного економічного спаду. Занепадає ярмаркова торгівля, зменшуються платежі на користь міста городян та приїжджих. Бюджет довгий час починає формуватися головним чином за рахунок надходжень від цукрової промисловості, місцевих промислів і дрібної торгівлі. Такий стан речей змусив міську владу для ліквідації недоїмок і боргів постійно збільшувати вже існуючі податки. На початку 80-х рр. XIX ст. дума дійшла до максимально допустимої законом межі платежів. Але це не зупинило зменшення надходжень. Наприклад, збір з нотаріальних актів постійно зменшувався і у 1896 р. становив 2000 р. (проти 6000 руб. у 1882 р.). Зменшилися надходження і від оренди орних земель (через знецінення хліба). Погіршилася платоспроможність міського населення. Підприємець Суханов, що побудував дім за 75000 руб., протягом кількох років не міг його продати за 25000 руб. [10, арк. 40, 41 зв.].

Такий стан речей сприяв постійному збільшенню недоїмок (у 1897 р. становила 2283 руб. 62 коп.) та скрутному фінансовому становищу міста. Відсутність права примусової влади у думі і складні відносини з поліцією при збиранні платежів лише погіршували ситуацію.

Але, незважаючи на труднощі, сумська управа та дума мали певні досягнення у вирішенні нагальних потреб. Посаду міського голови з 1870 по 1900 рр. займали: Д.І.Суханов (1870–1871 рр.), І.Г.Харитоненко (1872–1873 рр.), М.І.Скубенко (1873–1885 рр.), В.І. Краснянський (1885–1898 рр.), В.М.Золотарьов (1898–1917 рр.) [11, с. 15]. Саме під їх керівництвом змінювалося обличчя міста.

Значну увагу влада міста приділяла упорядкуванню тротуарів, доріг і мостів. У 1899 р. міська управа виділила 800 руб. на утримання та ремонт мостів. Ці кошти передбачалося витратити на ремонт частини настилу Новомістенського мосту, укріплення льодорізів, відновлення поручнів на мосту і дамбі, ремонт земляних дамб після повені. $\frac{2}{3}$ вулиць міста не мали тротуарів. Тому на нівелювання, ремонт ґрунтових доріг, засипання промоїн у 1895–1899 рр. з міського бюджету виділялося в середньому 634 руб. $\frac{1}{3}$ коп. У 1899 р. влада додатково виділила 1000 руб. на ремонт вокзальної площі і вулиць навколо машинобудівного заводу [12, арк. 100 зв.]. Щорічно у місті брукувалося в середньому 2500 саж.² доріг. Особлива увага приділялася центральним вулицям. Але значний обсяг робіт, який необхідно було провести по брукуванню і облаштуванню доріг та тротуарів у місті, змусив міську управу залучити до вирішення проблеми міське населення. Згідно з рішенням міської влади домовласники повинні були облаштувати тротуари біля своїх будинків, а також містки і висадити дерева (певних порід на вказаній відстані від споруд). Для виконання даного рішення власникам будинків влада міста продавала кам'яні тротуарні плити і камінь. Однак робота з облаштування вулиць просувалася дуже повільно, що було пов'язано у першу чергу з обмеженими фінансовими можливостями міста та його мешканців.

Наступною за значенням проблемою, яку вирішували міста з часу їх появи, було водопостачання, вивіз сміття і боротьба з епідеміями. У другій половині XIX ст. лише окремі міста Лівобережжя і Слобожанщини мали водогони. Суми відносилися до тієї категорії населених пунктів, де населення використовувало колодязну і річкову воду. Міська влада через брак коштів навіть не ставила перед собою завдання будівництва в місті водогону. Дума й управа сконцентрували свою увагу на ремонті старих колодязів, будівництві нових та впорядкуванні водозвної справи. Головною причиною такої уваги було бажання попередити поширення інфекційних хвороб серед населення. В місті функціонували приватні і громадські колодязі. Міська влада віддавала перевагу так званім

абіссінським колодязям. Витрати міської влади на один колодязь становили від 341 до 720 руб., а у випадку використання машин та іншого обладнання його вартість збільшувалася до 1268 руб. (плата машиністу – 300 руб., ремонт насосної станції – 100 руб., механізмів – 150 руб., керосин для двигунів та освітлення – 337 руб. 50 коп., вугілля для опалення та приготування їжі – 80 руб.) [13, арк. 97 зв.]. Водовози міста повинні були за рішенням управи у 1897 р. зареєструватися у відповідній комісії, отримати номер, прикріпити його на свою бочку. Залежно від того, звідки вода (з колодязя або річки), бочки фарбувалися у відповідний колір (червоний або зелений). Члени комісії слідували за чистотою бочок і за якістю води.

Епідемії холери та інших хвороб, що прокотилися Російською імперією у другій половині XIX ст., змусили міські самоврядні структури особливу увагу звернути на вирішення санітарно-епідеміологічного питання. Найбільш поширеним методом очищення міст був вивіз сміття за межі міста. Суми не мали каналізаційної системи. Сміття та нечистоти вивозилися за межі міста на два звалища. Утримання цих місць щорічно коштувало міській владі 855 руб. 33 коп. (оренда яру Сергач у селянина Г. Піскунова, плата двом наглядачам за копання ям та дезінфекцію). У міському кошторисі також були передбачені витрати на регулярні заходи з попередження епідемії, надання екстреної допомоги та контролю за виконанням санітарних норм (500 руб.). Нечистоти вивозилися не лише з усіх будинків, що належали місту, але й з державних та приватних [14, арк. 83 зв., 111 зв., 161 зв., 181 зв.].

Загибли під час епідемії худобу вивозили за рахунок муніципалітету у спеціальні могильники поблизу міста. Також у місті працювала депутатська санітарна комісія, яка здійснювала контроль за санітарним станом міста. Для перевірки чистоти міста проводилися спеціальні рейди.

Окремо перевірялися установи, що були пов'язані зі зберіганням, переробкою та продажем продуктів харчування. У Сумах з середини 90-х років XIX ст. працювала станція з перевірки продуктів харчування (очолював Ткаченко). Спеціальне обладнання коштувало місту 39 руб. 80 коп. Також влада Сум вважала, що бродячі собаки поширюють хвороби, тому і вела з ними активну боротьбу. За міські кошти для боротьби з собаками купувалася отрута і наймалися люди (1899 р. – 200 руб.), які вели облік дворових собак та знищували бродячих [15, арк. 99]. Постійну увагу влада міста приділяла облаштуванню громадських боєнь та місця утримання худоби (1898 – 2407 руб. 24 коп.). Велася активна робота з упорядкування торгових місць та базарних площ. Ремонтувалися навіси, мости, проводилася дезінфекція. Для покращення побуту населення влада виділяла кошти на лазні та купальні влітку. Важливим, на думку міських депутатів, було належне утримання 2-х міських кладовищ (Новомістинського та

Нового). На плату працівникам та необхідні матеріали для них щорічно виділялося близько 400 руб.

У кінці 90-х років XIX ст. дума й управа обговорювали питання про використання машин для прибирання вулиць. Окремі депутати пропонували використати прибиральні машини, аналогічні до тих, що використовувалися у Кельні, Дюссельдорфі та інших західноєвропейських містах. Запропонована місту машина ("Самусь" – виробник "Васидло і К^о") могла виконувати ряд функцій (прибирати, поливати та ін.) в суху і дощову погоду. Але ціна машини – 3525 руб. – змусила владу міста на довгий час відкласти вирішення даної проблеми [16, арк. 37, 70–101].

Слід відзначити, що проблема санітарії міст вирішувалася досить повільними темпами з декількох причин. Скрутне фінансове становище самоврядних структур набувало хронічного характеру. Освітній рівень міського населення і членів муніципальних органів був низький, що призводило до нерозуміння вирішення нагальних потреб міста.

І все ж вимоги часу спонукали міську владу вирішувати проблему освітлення вулиць. Необхідність безпечного руху транспорту та покращення побуту населення змушувало сумських депутатів включати у вирішення даної проблеми. Але, на відміну від інших міст, у Сумах технічні нововведення (електричне і гасове освітлення) були відсутні. Місто освітлювалося за допомогою ліхтарів, що працювали на керосині. У 1899 р. на сумських вулицях було встановлено 290 ліхтарів, які в середньому за 10 місяців роботи обходилися міській владі у 3314 руб. [17, арк. 98 зв.]. Ліхтарники регулювали роботу ліхтарів відповідно до сезонів. Кількість ліхтарів у центральній частині міста була більшою, ніж на околицях. Слід відзначити, що першочерговим для міської влади було освітлення в'язниці і пожежної станції.

Постійно шукаючи кошти на потреби міста, управа і дума Сум не відмовлялися від співпраці з земством. Згадані установи спільними коштами розбудовували телефонну міську мережу. Земству дозволялося використовувати телефонні стовпи і проводити нові телефонні лінії.

Для забезпечення спокою і порядку у Сумах міська дума у 1877 р. прийняла рішення про оплату праці нічних сторожів (4 чоловіка по 60 руб. протягом року, а влітку 5 чоловік по 5 руб. на місяць кожному). Але у 1897 р. скрутне фінансове становище змусило шукати нових підходів до вирішення проблеми. За відсутності коштів на утримання спеціальної міської поліції гласні Г.Прядкін, К.Линтварьов, П.Гриненко і К.Пашков запропонували сформувані спеціальні патрулі з солдат 28 драгунського полку, що був розквартирований у Сумах [18, арк. 43а].

Розвиток міст, зміни у їх інфраструктурі несли за собою зміни у духовному житті. Збільшувалися культурно-освітні потреби мешканців. Проми-

словість, що розвивалася швидкими темпами, потребувала збільшення кількості висококваліфікованих робітників. У Сумах кваліфіковані робочі руки в першу чергу були потрібні на цукровому виробництві (на заводах Харитоненка, Терещенка, Суханова) та у машинобудівних майстернях.

Реформа 1870 р. і Положення про початкові училища 1874 р. переводили проблему поширення освіти серед міського населення до компетенції муніципальних структур. Уже існуючі навчальні заклади переводилися на місцеве фінансування. При можливості і бажанні управи могли відкривати нові заклади освіти, розвивати матеріальну базу вже існуючих, контролювати фінансову діяльність освітніх установ, впливати на кадрову політику та ін.

Становлення влади Сум до даної проблеми ілюструють слова міського голови у 1897 р.: "...безкоштовна освіта для дітей міських мешканців повинна відноситися до обов'язків міського управління" [19, арк. 47 зв.]. У 1897 р. на освіту влада міста витратила 6802 руб. 76 коп. [20, арк. 74 зв. – 75 зв.]. Ця сума включала в себе кошти на утримання навчальних закладів (3389 руб. 3 коп.) та інші витрати на освіту (300 руб.) [20, арк. 74 зв. – 75 зв.].

З 70-х років XIX ст. актуальною в імперії стає проблема впровадження загальної початкової освіти та розширення мережі навчальних закладів у містах. У реальному житті в імперії не було єдиного типу початкових шкіл. Відбувався процес збільшення навчальних закладів середнього рівня (повні, неповні, реальні та класичні гімназії).

Згідно з чинним законодавством муніципалітети, незважаючи на фінансову скруту, повинні були вирішувати усі проблеми, пов'язані з поширенням освіти серед населення. Це змусило міські управи і думи шукати собі союзників для успішного розв'язання даної проблеми. Влада Сум не була винятком. Земства і муніципальна влада домовлялися про дольове фінансування освітніх закладів. Місту також допомагали і меценати у даному питанні. Таким чином, у Сумах функціонували різні за ступенем освіти і джерелами фінансування заклади освіти. За кошти міської влади сумські діти могли навчатися у двох перших класах, що були відкриті при реальному училищі у 1873 р. У 1870 р. на базі повітового училища були створені чоловіча і жіноча прогімназії (з 1873 р. реорганізовані в гімназії). Місто фінансувало міське приходське училище. Міська влада сприяла не лише поширенню освіти серед дітей, але й серед дорослих. 1882 р. у місті починають працювати жіноча і чоловіча (до 1885 р.) недільні школи.

Разом з земством місто фінансувало роботу жіночого училища. З 1880 р. у місті було створено Сумське відділення Харківського товариства поширення грамотності серед народу. У 1882 р. при Сумському відділенні було відкрито жіноче щоденне училище, а в 1897 р. – безкоштовну народну бібліотеку-читальню. На кошти міста у 1894 р. починає працювати

міська громадська бібліотека (фонд 6 тис. книг) [21, арк. 102 зв. – 106 зв.]. Міська дума і управа надавали фінансову допомогу церковно-приходській школі, Олександрівській гімназії та Сумському відділенню Харківського ториста грамотності. Для поліпшення якості викладання міська влада відкрила при прогімназії педагогічні курси з підготовки вчителів для народних училищ.

У 1888 р. у Сумах на кошти Н.М.Харитоненко було відкрито притулок для дівчат-сиріт і напівсиріт. На кошти засновниці та інших громадян (Д.І.Суханова та ін.) дівчата отримували релігійно-моральне виховання, та навчались початкової грамоти в обсязі курсу початкових училищ, а також рукоділля і домашнього господарства [22, с. 5].

Але співпраця міста з земством і меценатами мала і негативні наслідки. Були випадки, коли міська влада, земство, керівництво навчального округу не могли досягти згоди у кадрових питаннях, розмірі заробітної плати та відпусток. Їх суперечки вели до відмови від участі у фінансуванні, що стримувало розбудову навчальних закладів.

Наведені факти засвідчують, що міська влада мала найбільші досягнення саме у вирішенні розбудови мережі освітніх закладів.

Міська реформа 1870 р. передавала медичне обслуговування населення до компетенції новоутворених самоврядних органів. Виходячи із скрутного фінансового становища, міська влада знайшла прагматичний вихід з ситуації. У Сумах (як і в інших містах імперії) муніципальна влада домовилася з земством про те, що лікарня залишається у компетенції земства, а місто бере участь у фінансуванні вже існуючої лікарні. Фактично міські органи орендували певну кількість місць у лікарні. Така співпраця мала і свої мінуси. Особливістю земських лікарень був роз'їзний характер роботи лікарів. У самій лікарні лікарі приймали хворих лише 2–3 дні на тиждень. Така ситуація не могла вважатися задовільною для міського населення. Структура міських витрат на медицину лише підтверджує цю думку. Кошторис міста у 1899 р. передбачав: плату міському лікарю – 600 руб., на його роз'їзди – 120 руб., лікарям, що робили щеплення від віспи учням початкового училища – 50 руб., на утримання амбулаторій – 200 руб. (екстрена допомога та профілактичні огляди на предмет венеричних хвороб) та ін. [23, арк. 109 зв. – 110 зв.].

Таким чином, наведені факти дозволяють зробити висновок, що у другій половині XIX ст. міські самоврядні структури мали певні досягнення (особливо в освітній сфері), але значний спектр питань усе ще чекав свого вирішення. Причини невдач і недоліків у роботі муніципальних структур Сум були пов'язані з хронічними фінансовими проблемами і, як результат, нестачею коштів для задоволення нагальних потреб. Додатковим обтяжливим фактором слід вважати низький рівень освіченості городян і міських

депутатів, що не завжди розуміли потреби міста і гостроту окремих проблем. Також обмежувало можливість дум і управ існуюче на той час законодавство, що обмежувало повноваження новоутворених структур.

Складність і неоднозначність історичного досвіду нашого народу вимагає подальших досліджень у всеукраїнському масштабі та на регіональному рівні. Серед питань, що викликають особливий інтерес, слід відзначити проблему формування нових соціальних верств, повсякденного життя міського населення та ін.

Література

1. Дитятин І.І. Устройство и управление городов России. – СПб., 1875; Подлыгайлов П.Н. Местное самоуправление в России. – СПб., 1884.
2. Зайончковский П.А. Кризис самодержавия на рубеже 1870–1880 годов. – М., 1964; Нардова В.А. Городское самоуправление в России в 60-х – начале 90-х годов XIX в. – Л., 1984.
3. Чорний Д.М. По лівий бік Дніпра: проблеми модернізації міст України (кінець XIX – початок XX ст.). – Х., 2007; Шара Л.М. Міське самоврядування на Чернігівщині: десять років діяльності (1871–1880 рр.) // Сіверянський літопис. – 2004. – №4. – С. 31–38; Плаксієв Т.М. Міське самоврядування Середньої Наддніпрянщини в другій половині XIX – на початку XX століть: Автореф. ... к. і. н. – Запоріжжя, 2001; Головка О.М. Харківське міське самоврядування у 1893–1917 рр.: Автореф. ... к. і. н. – Х., 1997.
4. Сумы: Краткая справочная книга. – Х., 1979.
5. Державний архів Сумської області (далі – ДАСО), ф. 1, оп. 1, спр. 36.
6. Чорний Д.М. По лівий бік Дніпра: проблеми модернізації міст України (кінець XIX – початок XX ст.) – Х., 2007.
7. Города России в 1910 году. – СПб., 1914.
8. Чорний Д.М. По лівий бік Дніпра: проблеми модернізації міст України (кінець XIX – початок XX ст.). – Х., 2007.
9. ДАСО, ф. 1, оп. 1, спр. 36.
10. ДАСО, ф. 1, оп. 1, спр. 24.
11. Покидченко Л.А. История самоуправления города Сумы // Архівіст. – 2005. – №1–2 (20–21). – С. 10–15.
12. ДАСО, ф. 1, оп. 1, спр. 36.
13. ДАСО, ф. 1, оп. 1, спр. 36.
14. Там само.
15. Там само.
16. ДАСО, ф. 1, оп. 1, спр. 10.
17. ДАСО, ф. 1, оп. 1, спр. 36.
18. ДАСО, ф. 1, оп. 1, спр. 24.
19. Там само.
20. ДАСО, ф. 1, оп. 1, спр. 37.
21. ДАСО, ф. 1, оп. 1, спр. 36.
22. Книш Н.В. Пансіон благородних дівичь (із історії створення навчальних закладів у м.Суми) // Архівіст. – 2002. – №3 (II). – С. 5.
23. ДАСО, ф. 1, оп. 1, спр. 36.